A FORMÁLIS RACIONALITÁS KÉRDÉSE A JOGBAN

VARGA CSABA

I. A JOGI OBJEKTIVÁCIÓ MINT A FORMÁLIS RACIONALITÁS HORDOZÓJA

Az európai kontinentális jogfejlődés talaján létrejött modern jogszemlélet számára a kodifikáltság a jog normális állapota. A jogi berendezkedésnek a kodifikált jog a tipikus megjelenítője, mely egyben minden más viszonyítás alapjául szolgál. Ilyen minősége nemcsak azt jelenti, hogy – a hivatalos értékelés szerint – a jogforrási rendszer élén foglal helyet s mindennemű dogmatikai elemzés számára elsődleges hivatkozási és vonatkoztatási alapot képez; hanem azt is, hogy minden jelenség, ami a jogot megtestesítőként jelenik meg, mintha csupán a kódexhez való viszonyában léteznék, egy ahhoz vezető vagy attól elszakadó folyamat összetevőjeként kapva értelmet, jogi minőséget. Ez a kodifikáció-centrikus jogszemlélet két tény társadalmi nyilvánvalóságát tételezi fel. Egyfelől, hogy a jog csakis írott lehet, másfelől pedig, hogy ez nem lehet más, mint kodifikációs módon szervezett. A kontinentális jogszemlélet jellemzése szempontjából közömbös, hogy a normalitás megtestesítőjeként egy, a kérdéses jogrendszerben valóban létező és meghatározó szerepet betöltő kódexre gondolnak-e, vagy csupán egy ilyen kódex eszmei hajtóerőként felfogott ideáljára. A lényeg mindkét esetben közös: ez a jog s a kódexforma olyan azonosítása, melynek történelmi alapjai a XVIII–XIX. század során jöttek létre, a feudális abszolutizmus kodifikációs munkálataiban és a győzelmes burzsoázia sikeres kodifikációjában.

A következmény korántsem csupán annyi, hogy a jog más történelmi lehetőségei – a szokásjog, a jogászjog stb. – csupán pre- vagy posztkodifikációs csatározások közegeinek tekintetnek, melyek csupán a kodifikációhoz vagy a kodifikációtól tartó fejlődésükben érdemelnek a jogász számára figyelmet. A jogszemlélet alakulása szempontjából még meghatározóbb az a hatás, amit a jognak írott szövegre való redukálása során a jognak mint önmagával változatlanként azonosnak, önmaga tárgyiasságában mozdulatlanként megfoghatónak a felfogásával ért el.

A jogfejlődés mintegy négy évezrede ismeri a jog rögzítésének, külsőlegesítésének, objektiválásának írott formáit, sőt a jognak írott szövegekként megjelenítésében az ókori Közel-Keleten s a tradicionalista ázsiai társadalmakban odáig eljutott, hogy a természetfölöttinek kijáró félelemmel, az isteni teleológikum vagy a természeti lényeg mozdulatlanságába vetett hittel változhatatlannak fogja fel e szövegeket. Ám történelmi feltételektől meghatározott konkrét formájában bármennyire szélsőséges is volt, a kor viszonyainak megfelelő mágikus, teleologikus vagy természetbölcseleti tudatformán, ideológián stb. nyugodott. Az európai kodifikációk nyomán kialakult jogszemlélet természetszerűleg nem valamely konkrét kodifikációs művet tekint változhatatlannak. A jogot azonban – „természetes" állapotában – tételezettként, kodifikáltként, egyfajta *law in books*-ként fogja fel, és ezzel egyfelől végrehajtja a jognak írott nyelvi szövegre történő

redukálását, másfelől pedig olyan statikus szemléletet sugall, amely szerint a jog valami, ami önmagával mozdulatlanul azonosként megragadható a maga mindenkori írott, objektivált formájában.

Tudjuk ugyan, hogy az ideológiák *közvetlenül* nem megismerő funkciójúak: értéküket végső soron nem ismeretelméleti helyességük adja, hanem az, hogy alkalmas eszmei keretet stb. nyújtanak-e adott társadalmi csoportoknak konfliktusaik stb. végigharcolására. Számomra, amikor az elmúlt évtized végén érdeklődni kezdtem a kodifikáció elméleti összefüggései iránt, mégis meglepő volt, hogy a XVII–XVIII. századi kodifikációs aratást előkészítő ideológiák mennyire problémátlanul természetesnek vették azt a világtörténelmi jelentőségű váltást, amit a jog kizárólag tételezettként elismerésének és kodifikációs formában megtestesítésének kívánalma hozott magával. Ez a társadalmi evidencia oly egyetemesnek bizonyult, hogy a társadalmi forradalmukat a kodifikációért is végigharcoló szocialista társadalmakra szintén rányomta a bélyegét – anélkül, hogy e társadalmakat (noha a szocialista forradalmi ideológia a tudatosságot tűzte zászlajára) a jogobjektiválás és a jogkodifikáció elméleti alapjainak tüzetes végiggondolására késztette volna.

A szocialista forradalom a polgári forradalom meghaladásaként jelentkezett. Ezért eszköztárában ott, ahol hiányoztak, előbb még létre kellett hoznia a polgári társadalom vívmányaként már egyetemesen elismert eszközöket, hogy meghaladhassa azokat. Mivel pedig megelőző polgárosodásuk többnyire megkésett és felemás volt, olykor az egységes nemzeti polgári törvénykönyvek létrehozása is évszázada húzódó feladat teljesítésének látszott. Az átalakulás sodrása így természetesként hozta magával a kodifikáció igényét. Ez magyarázza, hogy elméleti felfogásában a kodifikáció egyszerűen a polgári forradalmak termékének, a modern jogfejlődés jegyének tűnt. A kodifikáció ilyen módon az írott jog kizárólagosságára való törekvés szinonimája lett, amelynek konkrét formái eszerint semmiféle specifikusat nem hordoznak.

Az a tanulmányok sorában elvégzett vizsgálat, amelyben összehasonlító történeti módon a kodifikációs problematika kontinuitását és ugyanakkor mindenkori történelmi feltételezettségét, vagyis a kodifikációszerű jelenségek történelmileg változó formáiban a közös s a változó gyökereket és gazdasági, politikai, jogi, tisztán ideológiai stb. determinánsokat kívántam feltárni,[1] látszólag magától értetődő, a történelmi matéria bizonyító erejénél fogva számomra mégis sokatmondó eredményeket hozott:[2]

[1] L. a szerzőtől: *Kodifikációs előformák az ókori jogfejlődésben,* Állam- és Jogtudomány, XVII (1974) 1, 83–100; *Kodifikációs megnyilvánulások a középkori jogfejlődésben,* Állam- és Jogtudomány, XVIII (1975) 1, 135–158; *Kodifikációs megnyilvánulások a feudális abszolutizmus korában,* Jogtudományi Közlöny, XXXI (1976) 2, 70–80; *A kodifikáció klasszikus típusának születése Franciaországban,* Állam- és Jogtudomány, XVII (1974) 3, 457–479; *A polgári átalakulás kései kódexei és kodifikációs problematikája,* Jogtudományi Közlöny, XXXII (1977) 6, 320–329; *Kodifikáció az angolszász rendszerekben,* Állam- és Jogtudomány, XVI (1974) 4, 611–634; *A jogmodernizálás és kodifikációs útjai az afro-ázsiai rendszerekben,* Gazdaság- és Jogtudomány, VIII (1974) 3–4, 419–457; *A szocialista kodifikáció születése a Szovjetunióban,* Jogtudományi Közlöny, XXIX (1974) 10, 559–567; *A szocialista kodifikáció kiteljesedése,* Jogtudományi Közlöny, XXX (1975) 1, 11–20.

[2] L. a szerzőtől: *Kodifikáció-fogalom s a kodifikációs jelenség történetisége,* Állam- és Jogtudomány, XVIII (1975) 3, 436–463; *Racionalitás és jogkodifikáció,* Szociológia, 1975/3, 359–378; *Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében,* Jogtudományi Közlöny, XXXI (1976) 8, 434–441; *Kodifikációs típusok a kodifikációs fejlődésben,* Állam- és Jogtudomány, XIX (1976) 1, 26–54.

(a) a jogfejlődés világméretű folyamatában a kodifikációs fejlődés megszakítást nem ismerő folyamat, mely az adott partikuláris feltételektől függő eltérő konkrét formákban realizálódik, az adott közegben szerepet játszó gazdasági, politikai, jogi stb.tényezőket, ideológiákat és hagyományokat tükrözve;

(b) a kodifikációs jelenség következésképpen polifunkcionális: konkrét formáiban a legkülönbözőbb, egymást kizáró politikai, jogi stb. célok szolgálatában állhat, mivel gyakorlatilag mindazokat a funkciókat betölti, amelyekre valaha és egyáltalán az írott jog képes volt;

(c) a kodifikációs jelenség sokarcúságában bizonyos közösség mégis adódik, lehetővé téve ezek közös fogalom alá vonását. Ami a *formát* illeti, minden kodifikációs megnyilvánulás egyszersmind a jogracionalizálás formája, mely formálisan racionalizált struktúrát kölcsönöz a jognak. A fejlődés viszonylag kései fokán olyan struktúrákról van már szó, amelyek nem csupán önmagukban racionálisak, de egységükben rendszerré szerveződnek, a formális racionalitás elérhető legmagasabb fokát testesítve meg. Ami a tartalmat illeti, e racionalizált formák végső soron közös politikai és jogi célt szolgálnak: a jog egész élete – alkotásának és alkalmazásának gyakorlati folyamatai – fölött a központi állami uralom megvalósítását, azaz kialakításának-funkcionáltatásának a lehető legkizárólagosabb és legteljesebb állami monopolizálását;

(d) ezek a jegyek nem *sine qua non* kritériumai, a *differentia specifica* kizárólagosságával rendelkező vonásai a kodifikációnak, hanem történelmileg kibontható tendenciák, melyek társadalmilag mégis a kodifikáció legsajátabb jellemzőit alkotják. A kodifikációnak fogalmi elhatárolásra alkalmas meghatározása ezért meglehetősen szegényes. Eszerint a kodifikáció nem más, mint jogrögzítő írásbeli jogösszefoglalás, amelyre további (tartalmilag gazdagító, ám terjedelmileg szűkítő) rétegek – mint a kodifikációs műnek magának jogforrási erővel felruházása, valamely jogág átfogását célzó elvi teljessége, vagy a kodifikációs mű önmagában is összefüggő rendszerként történő megszervezése – csak később rakódtak rá, az újkori európai jogfejlődés során;

(e) formális racionalizáló hatásuk folytán nemcsak a tulajdonképpeni kódexek tartoznak a kodifikációs jelenség érdeklődési körébe, hanem – specifikus pótlékokként – azok az egyéb formák is, amelyek saját közegükben kodifikációsként jellemezhető funkciókat töltöttek be (pl. a *coutumiers, Rechtsbüchern, text-book writing, Restablishment of the Law* és bármi egyéb teoretikus kodifikáció a középkori, angol-amerikai, afro-ázsiai vagy épp a nordikus rendszerekben);

(f) ha a kodifikáció olyan formális racionalizáció, amelynek célja kiterjeszteni és elmélyíteni, hatékonnyá és kizárólagossá tenni a jog fölött a központi állami dominanciát, akkor történelmileg a kodifikációs tendenciák s a bürokratikus tendenciák között – tekintettel a jog és igazgatás mint az állami politikai tevékenység két alapvető típusa közös meghatározottságára és kölcsönösségükre, továbbá arra, hogy a bürokratikus szervezésnek ugyanolyan, a központi állami uralmat a formális racionalizáció révén elmélyítő, hatékonnyá és kizárólagossá tevő funkciója van a társadalomszervezés területén, mint amilyen a kodifikációnak a jogban – bizonyos megfelelésnek kell fennállnia. Tekintetbe kell vennünk továbbá azt a funkcionális, a hatásmechanizmusok síkján jelentkező összefüggést is, amely társadalmilag mind a jogalkotás mindenkori gyakorlata, ideálja vagy ideológiája és a jog nevében történő konfliktusfeloldás gyakorlata, ideálja vagy ideológiája között, mind pedig az általában vett jog és igazgatás s különösen a jogalkalmazás

szervezeti intézményi összetevői és a bürokratikus tendenciáknak az állami-politikai tevékenység egésze integrálására törekvése között fennáll – hogy egy, a kodifikációs, a jogalkalmazási és a bürokratikus tendenciákra egyaránt kiterjedő közös történelmi tipológia lehetősége nyitva álljon előttünk. Egy ilyen tipológia eredményei elsősorban a történelmi fejlődés egyes – az összfejlődés szemszögéből esetleg véletlenszerű – csomópontjait illetően válhatnak szembetűnővé (pl. Justinianus, a középkori bizánci fejlődés, a feudális abszolutizmus Oroszországban és különösen a Nagy Frigyes-i Poroszországban, sőt, a szocialista konszolidált társadalomépítés is, túlszabályozásra, a jogalkotás és jogalkalmazás nem ritkán mesterkélt szétválasztására irányuló olykori hajlandóságával stb.) – ám elvileg egy ilyen tipológiát a társadalmi-gazdasági összfejlődésbe ágyazottan a jogfejlődés egészében végig kellene tudnunk kísérni.

Az eddig elmondottakból legáltalánosabb következtetésként egyelőre a következők érdemelnek figyelmet: a formális racionalitás, mely a legkülönfélébb szervezeti működéseket egyaránt áthathatja, specifikus hordozóként mindenekelőtt tárgyiasult formákhoz tapad. A szervezés és funkcionálás elveként a formális racionalitást elsősorban ezek sugároztatják szét, érvényesítik a kérdéses intézményben. A jog jelenségvilágában az írott jogi objektiváció e tárgyiasulásnak nemcsak egyszerűen formája, de egyszersmind közege és eszköze, mely elsődlegesen támogatja és ugyanakkor ki is fejezi a jogi szférának más társadalmi szféráktól való viszonylagos különállását és autonómiáját. Az írott jogi objektiváció technikailag legfejlettebb lehetőségeként a kodifikáció a formális racionalitás elsődleges hordozója a jogban, amint ezt az említett kutatás a maga történeti összetettségében is alátámasztotta.

II. A FORMÁLIS RACIONALITÁS ÉS MEGNYILVÁNULÁSI FORMÁI A JOGBAN

A racionalitás-kategória vizsgálata aligha lehetséges Max Weber életművének, ez pedig korának a megértése nélkül. Az európai, pontosabban a kapitalisztikus gazdaságfejlődés tanulmányozása során Weber volt az, aki elvi jelentőségű összefüggést mutatott ki egyfelől a kettős könyvvitel bevezetése, másfelől a burzsoá gazdálkodás belső szükségleteként jelentkező racionális tőkekalkuláció között. Belső szervező elvként szintén a racionalizációra való törekvést fedezvén fel kora társadalmának legkülönfélébb szervezési területein – a gazdasági, pénzügyi, igazgatási, katonai, jogi, egyházi, párt- stb. szervezésben egyaránt – a racionalitást Weber elmélete központi fogalmává tette. A racionalitás kategóriájának hipertrofikussá növelése kora feltételeiből táplálkozott – részben a kapitalizmus teljes adminisztratív-bürokratikus komplexicitásának a kibontakozása iránti poroszos lelkesedést tükrözött, részben viszont láttatta már e struktúrák ambivalenciáját: az őt létrehozó embert magát is fenyegető önállósult erővé válását. Ez ha nem is igazolja, de magyarázza a hangsúlyt, amit a weberi felfogásban a racionalitás a nyugati fejlődés uralomra jutott döntő elveként kapott, szemben minden más gazdasági és uralmi formációval, amelyet a nyugati életvitel ilyen „ethosza" nem jellemez.

Ami e kategória tartalmát illeti, összetettségével Weber tisztában volt.[3] Ugyanakkor keveset tett azért, hogy különböző összefüggésekben való alkalmazásait összeegyeztesse,

vagy legalább különbözőségüket érzékeltesse. Racionalitás-fogalmát ezért csak egy gondolati rekonstrukció révén kaphatjuk meg. Ennek végeredményét ismertetve megállapíthatjuk, hogy egyfelől a gazdasági, másfelől a bürokratikus és jogi racionalitás közös tőről fakadnak: egy és ugyanazon lényeg megjelenései különféle területeken. Az ezen belül megkülönböztetendő formális és materiális racionalitás viszont elvi közösség nélküli homonimiák. Előfordulásuk vagy hiányuk egymástól független; együttes előfordulásuk egymást erősítő és gátló egyaránt lehet: ez sohasem benső viszonyuk apriorisztikusan adott, hanem mindig egy történelmileg konkrét külső meghatározás függvénye. A materiális racionalitás valamely konkrétan definiált anyagi elvhez, értékhez, célhoz viszonyított optimalitás, míg a formális racionalitás egyszerűen az eredmény kalkulálhatósága, ami a bürokratikus igazgatásban egy „törvényekkel szabályozott dologi személytelen rend" érvényrejuttatásával, a jogban pedig „a formális tárgyi normák s a formális jogegyenlőség növekvő uralmával" valósul meg.[4] A formális racionalitás tehát a szervezési struktúrák olyan önmagában semleges, tisztán instrumentális technikai elve, aminek lényege a Berechenbarkeitben: minden vonatkoztatható cselekvés eredményének a kiszámíthatóságában-előreláthatóságában rejlik.[5]

Ami a jogot illeti, könnyen belátható: írott norma-struktúrákként történő objektiválása már a formális racionalitás primitív megvalósulását eredményezi, és ilyen módon bármiféle tudatos, tervezett, akart, ellenőrzött társadalmi befolyásolás szükségképpeni előfeltétele.

Mi is valójában a norma? Regulatív funkciójára figyelemmel Lukács quasi-jogot látott a munkamegosztás olyan alacsony fokán, mint egy vadászat egyszerű kooperációja, aminek során kötelezettségként tervezik meg a megvalósítandó cél szemszögéből hasznosnak ítélt magatartásokat.[6] Olyan elvonatkoztató általánosításról van szó, amikor a magatartás és társadalmi hatásai közötti okozati összefüggés felismerése alapján az adott célokhoz és hatásokhoz mérve előnyös magatartásokat kötelezőnek minősítik, az ellenkezőket tilalmazzák; míg végül többszörös absztrakció eredményeként már csak azokat a magatartásokat rögzítik, amelyek az immár ki nem fejezett (kívánatos vagy elkerülendő) célokhoz eszközül szolgálnak. A társadalmi befolyásolásnak ebből az ökonomikus, vitathatatlanságot biztosító gyakorlati eszközéből — a kifejlett norma-struktúrából — ilymódon eltűnik mind az okozatosság, mind a teleologikus célképzet, és látszólag (a kérdéses forma szempontjából azonban döntő lényegként) csak a tiszta instrumentalitás marad meg. Az, ami eredetileg egy célhoz kapcsolt eszközjellegű magatartás volt, a norma-struktúrában önállósult, magáértvaló céllá lesz. Ez az elvonatkoztatás a tényleges, élő társadalmi gyakorlat bármely tetszőleges mozzanatát egy előre rögzített, fogalmilag

[3] „Az életet . . . nagyon különböző irányokban 'racionalizálhatjuk'. A 'racionalizmus' történeti fogalom, mely az ellentéteknek egész világát foglalja magában . . . " Weber, Max, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme,* Budapest, Franklin, 1924, 49.

[4] L. pl. Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft,* Tübingen, Mohr, 1922, 44–45; Weber, Max, *Gazdaság és társadalom,* Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1967, 72 és 80; Weber, Max, *Rechtssoziologie,* Neuwied, Luchterhand, 1967, 103, 247 és 249.

[5] Dieckmann, J., *Max Webers Begriff des 'modernen okzidentalen Rationalismus'*, Düsseldorf, 1961.

[6] Lukács György, *A társadalmi lét ontológiájáról,* II, Budapest, Magvető, 1976, 208.

kifejezett gondolati minta tiszta megvalósulásává vagy meg-nem-valósulásává avathatja. Bármilyen primitív kazuisztikáról legyen is szó, egy ilyen gondolati modellálás már lehetővé teszi a társadalmi magatartás formális mérését, következményei kiszámítását.

A formális racionalitás ilyen elemi, ám az egyes norma-struktúrákat illetően kiszámíthatóságot és előreláthatóságot mégis biztosító formájától meg kell különböztetnünk a formális racionalitás átfogó, uralkodó szervező elvvé emelkedését, amit a jog a szóbanforgó, izolált norma-struktúráknak a maguk összességében is formális racionalitással rendelkező rendszerré szervezésével ér el.

A kodifikációs fejlődésben az ókori Közel-Kelettől a középkori európai joggyűjteményekig minden kodifikációs forma lényegileg egy jogösszesség kialakítása volt. A jogösszesség mennyiségi fogalom: az egyes norma-struktúrák ebben egymás mellé helyeztetnek – esetleges kazuisztikus egymásmellettiségükön túl azonban semmifele benső összefüggés nem hatja át ezeket. Viszonyuk tehát alapvetően véletlenszerű: hiszen az a (benső kapcsolatuk szemszögéből merőben külső) tény tartja össze ezeket, hogy a kérdéses jogösszesség létrehozójától ennek elemeiként tételezettek. Mivel minden egyes benne tartalmazott norma párhuzamos a másikkal és nem fonódik semminemű egységbe egyetlen másikkal sem, a kérdéses jogösszesség bármely formájában késznek minősülhet, hiszen bármennyi normát hozzáadhatunk vagy elvehetünk belőle – ez csupán az egymással párhuzamos normapályák növeléséhez vagy csökkentéséhez vezet. A kodifikáció e formái alapvetően mennyiségi szemléletben fogantak. Céljuk nem más, mint egy objektív jogösszesség kialakítása: a már tételezett normastruktúrák összegyűjtése, egyetlen törvényhozási testbe foglalása. Akár a justiniánusi termékekre, a jogkönyvek középkori gyakorlatára vagy az angliai törvényrendezésekre gondolunk – a normaanyag lényegileg változatlan, struktúrájában érintetlen maradt. Esetleges tartalmi-technológiai feldolgozása, amennyiben a mennyiségi egységbefoglaláson túlmutatott (pl. elavult vagy ellentmondó részek kiiktatása, csupán ceremoniális vagy tautologikus tartalmak törlése stb.), csak ennek alárendelten történhetett.

A minőségi szemléletű kodifikáció a jogot éppen struktúrájában formálta újjá, az addig csupán izoláltságukban formális racionalitású norma-struktúrákat egy a maga összességében is formális racionalitással rendelkező rendszer elemeiként szervezve meg. A formális racionalitás új minősége jött ezzel létre. Megszüntetve megőrizetten, vagyis magasabb szinten realizáltan magában foglalta ez egy mennyiségi jogösszesség kialakítását is, a hangsúlyt azonban már nem erre, hanem specifikus új minőségére: a jog technológiai átstrukturálására, izolált norma-struktúráinak egy összefüggő és sokszorosan kölcsönös vonatkozási viszonyban álló rendszer elemeiként való megszervezésére helyezte. A jog fogalmiasításának a betetőzése ez – a jog írott jogként objektiválása után talán a legnagyobb váltás a jog történetében.

A jogi objektiváció fogalmi, logikai, rendszerszerű feldolgozása nem előzménytelen, ideológiailag előkészítetlen fejlődés terméke. „Egyáltalán nem véletlen – írja a fiatal Lukács[7] –, hogy rögtön a modern filozófiai fejlődés kezdetén megjelenik az egyetemes matematika, mint a megismerés ideálja ... Mert axiómáinak módszerbeli vonatkozása a belőlük kifejlesztett részrendszerekhez és eredményekhez pontosan megfelel ennek a

[7] Lukács György, *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* = Lukács György, Történelem és osztálytudat (1923), Budapest, Magvető, 1971, 388 és 370.

követelésnek, melyet a racionalizmus rendszere önmagával szemben támasztott: nevezetesen annak, hogy a rendszer minden egyes eleme annak alapelvéből létrehozható, abból pontosan előrelátható, kalkulálható legyen." A formális racionalitással összefonódva lett a *mathesis universalis* az újkori tudományosságban általános gondolkodási minta. Nem véletlen, de szerencsés a történelmi egybeesés a római jog reneszánszával. A római jog másodvirágzása az árucsereforgalom és az újtípusú kereskedelmi és ipari tranzakciók kihívására jött létre. Lényegileg nem jelentett mást, mint egy már halott jognak eredeti nemzeti kereteiből és történelmi összefüggéseiből való kibontását, az ezekről való lehántás eredményeként fogalmak és azok összefüggéseként történő absztraháló feldolgozását, és ilymódon egyfelől a benne rejlő vagy éppen belé helyzett logikai kapcsolatok és rendszeresség feltárását, másfelől az e folyamatokat egészében meghatározó társadalmi szükségletekhez adaptálását. A fogalomosztályozáson és rendszerezésen keresztül történő jogfejlesztést magas tökélyűvé csiszolva alkalmazni kezdték a nemzeti jogra és joggyakorlatra egyaránt. Megkönnyítette ezt a szuverén legiferálás ideológiai megalapozatlansága, továbbá a jog változhatatlanságát hirdető természetjogi doktrína, hisz az ilyen jogfejlesztés azzal a fikcióval élhetett, hogy nem a fennállót reformálja, hanem csak az abban inherensen bennrejlőt gondolatilag rekonstruálja. A jogtudósok dogmatikai feldolgozásai tehát ténylegesen a nemzeti jogegységesítés és jogfejlesztés tényezőivé növekedtek. A fejedelmi törvényhozás előtérbekerülésével a fejlődés fokozatosan odavezetett, hogy a fejedelmeknek mintát nyújtva a jogtudósok maguk konstruáltak „ideális" jogrendszereket. Ezek valóban az ideális projekciói voltak: szerzőik tudatából úgy pattantak ki, mint amik tartalmukat s érvényességüket illetően transzcendens és örökkévaló igazságokban gyökereznek. Tartalmi érvényességüket a természetjog, megszervezésük törvényszerűségéből adódó formai érvényességüket pedig az egyetemes matematizmus biztosította.

Számunkra ebben most nem az az érdekes, hogy az ideologikus forma mögött a kor történelmileg meghatározott szükségletei nyertek kifejezést. Elsősorban ama módszerbeli vonatkozásra kell figyelnünk, hogy a matematikai gondolkodásmód (mely tényleges társadalmi tartalmaknak adott transzcendált kifejezést), akkor, amikor tiszta formában uralkodóvá vált, e tartalmakat már csak mint egyetemes és örök, önmagukban érvényes igazságok hordozóit őrizhette meg. Spinoza és Hobbes etikai és politikai tanításaik rendszerét már *more geometrico*, azaz axiomatikus módon építették fel. Mások, mindenekelőtt tanulságosan Grotius és Leibniz a matematizmus immanenciájában rejlő lehetőségeket *ad absurdum* feszítették, s ezzel egy olyan űrbe léptek, ahol a társadalmi realitás már semminemű fogódzót nem képezhetett. A módszerbeli következetességet megőrzendő annak kimondására kényszerültek, hogy az általuk konstruált rendszer akkor is, ha feltennék, hogy sem az ennek mozdulatlan igazságát megalapozó Isten (Grotius), sem az ezeket a mindennapi gyakorlatukban alkalmazó emberiség (Leibniz) nem léteznék, valaminő önmagában vett, összefüggései matematikai szükségszerűsége folytán *eo ipso* önmagát igazoló érvényességgel változatlanul rendelkeznék.[8] Ez a gondolkodásmód tartalmilag abszurd kifejezéshez is elvezetett. Leibniz víziójában már egy olyan matematizált

[8] Grotius, *De jure belli ac pacis* (1625), Prolegomena, Sect. XI és *Communication des textes inédits* de Leibniz par G. Mollat, Leipzig, 1893, 22. Vö. Cassirer, Ernst, *La philosophie des lumières* (Die Philosophie der Aufklärung, 1932), Paris, Fayard, 1970, 241–244.

társadalom képe lebegett, amelyben minden kérdést, a jogiakat is, a palavesszőjüket kezükbe vevő férfiak a „Nos, hát számoljunk!" módszerével dönthetnek el.[9]

A gondolkodás e módszerbeli keretei adták a formát, amelyben a modern – a jogot logikailag is értékelhető rendszerként újraképző – kodifikáció végbement; anyagi erőként persze a feudális abszolutizmus sajátos fejlődése határozta ezt meg. Nos, a feltörekvő polgári rétegek a racionális kalkulációt s az árucsereforgalomban egyértelmű biztonságot garantáló jogi szabályozást követeltek, amivel (a feudális partikularizmus és a privilégiumok leküzdésében érdekközösséget mutatva) együtt haladt az abszolutista uralkodó érdeke, aki az ország pénzügyei állami pénzügyekként megszervezésére, a hatalmát biztosító fegyveres erő állami hadseregként megszervezésére, mindezek támaszaként az ipar- és kereskedelempártolásra és végezetül az egység tényezőiként a királyi igazságszolgáltatás és államigazgatás hatékonnyá és átfogóvá tételére törekedve bürokratikus módon szervezett, szakképzettségen nyugvó hivatásos hivatalnoksereget hívott életre, amelynek személytelen rendként történő egységes mozgatása szintén kellően részletes és átfogó, előreláthatóságot és egyértelműséget biztosító szabályozást feltételezett. Ehhez járult további tényezőként a joganyag hallatlan mérvű felduzzadása. A legkülönbözőbb társadalmi tevékenységek állami ellenőrzés alá vonásával a feudális abszolutizmus új állami feladatokat hozott létre. A társadalmi szféra legkülönbözőbb területei kaptak jogi szabályozást; a mennyiségi kodifikáció ilyen szabálytömeggel már egyszerűen nem birkózhatott meg.

A norma-struktúrákat párhuzamosan egymás mellé sorakoztató mennyiségi kodifikáció nem lehetett már racionalizáló hatású, az eddigi eszközök birtokában viszont a joganyag kezelhetőbbé stb. tételére más mód nem ígérkezett. Egyetlen lehetőségként adódott tehát a jogot új minőségként – rendszerként – átstrukturáló kodifikáció, mely a terjedelmi összefoglalást változatlanul biztosította, mindezt nagyfokú ökonómiával valósítva meg. Míg az ókori fejlődésben – ha hihetünk a bürokratikus hatásnak a jogszemléletet átalakító erejéről szóló elméletnek[10] – az állami tervezésen (azaz a jogesetek partikularitásán túlmutató *általánoson*) nyugvó jogképzés csak Hadrianus után, a császárkorban indulhatott meg, hogy a középkor századaiban ismét elcsökevényesedjen, az esetleges jogreformot is a „régi, jó" joghoz való visszatérés legitimáló palástjába rejtse;[11] – nos, a törvényhozásnak a társadalmi befolyásolás aktív eszközeként való elfogadása csak a dinamikus társadalomfejlődéssel, az abszolutisztikus rendszerekkel, egy új – a végrehajtásra és végrehajtásra egyaránt kész állami apparátus jelenlétét is magábanfoglaló – hatalmi helyzet kialakulásával következett be. Ennek a maga végletességében is tipikus kifejeződése – a „mindent előrelátni" már ifjúkorában vallott elvével[12] – a Nagy Frigyes-i *Allgemeines Landrecth* 22 000 szakaszos szabályrendszerének szörnyetege.

A Nagy Frigyes-i kazuisztikus rendszerfelfogást egy elvi rendszerfelfogás fokozatosan meghaladta, ám a jogszemlélet az egyetemes matematizmus módszerbeli elvéhez változat-

[9] L. Varga Csaba, *Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése,* Jogtudományi Közlöny, XXVIII (1973) 11, 602–603.

[10] Schiller, A. Arthur, *Bureaucracy and the Roman Law,* Seminar, VII (1949), 47–48.

[11] Huizinga, J., *A középkor alkonya,* Budapest, Athenaeum, 1939?, 38; Gurevics, A. J., *A középkori ember világképe,* Budapest, Kossuth, 1974, 143 és köv.

[12] Frédéric le Grand, *Dissertation sur les raisons d'établir ou d'abroger les lois* = Frédéric le Grand, Oeuvres, IX. 11 és köv.

lanul a végletekig idomult. A jogi világkép magától értetődő ténye lett és maradt, hogy „a jogban nem szabad egyebet látni, mint formális kalkulációrendszert, melynek segítségével bizonyos cselekvések szükségszerű jogi következményeit... a lehető legpontosabban, legegzaktabbul ki lehet számítani".[13]

Hogy a jog ilyen rendszerkénti léte következményeivel együtt álljon előttünk, elég csupán a *joghézag*-problematikára gondolnunk. Nos, a mennyiségi kodifikáció *per definitionem* hézagos, mert párhuzamossága s benső véletlenszerűsége elvileg és legfeljebb extenzív teljességet valósíthatna meg; ennek elérésére azonban a társadalmi valóság dialektikus mozgása és benső végtelensége folytán gyakorlatilag képtelen. A folytonos mássá levés állapotában levő társadalmi totalitás és ennek az izolált norma-struktúrák sorozatában történő statikus tükrözése között a szakadék olymértékben áthidalhatatlan, hogy bármilyen tömeges a joghézagok eseti feltárása és kitöltése, nem változtat a kérdéses állapoton. A mennyiségi kodifikációval létrehozott normaösszesség nem más, mint elvileg önkényes, csupán az együtt-tételezés aktusától mesterségesen létrehozott egység, amely hézagainak bármilyen kitöltése (az egység szempontjából) csak külső, véletlenszerű, újabb párhuzamos pályán futó norma-struktúrákat eredményező lehet. E véletlenszerűség árulkodó kifejezése, hogy a hézagkitöltés többnyire olyan eszközökkel történik, amelyek a szóbanforgó normaösszesség szempontjából merőben külsőlegesek (istenítélet, az uralkodó *ad hoc* döntése stb.). A jogot egy összefüggő rendszer elemeiként tételező minőségi kodifikáció ezzel szemben éppen azért, mert a szabályozni szándékolt terület rendezésének elveit és ezek lebontását egyaránt rögzíti, elvi igénye szerint intenzív teljességet valósít meg. A jogeseteldöntés szempontjából persze hézagosnak minősülhet. Ez a hézagosság azonban nem a rendszer hézaga; elvileg csak a rendszer egészére kinyilvánított alapelvek kellő mélységű lebontásának az eseti hiányosságából fakad. Míg tehát – logikailag – a mennyiségi kodifikációban a hézagkitöltés új és külső elem behozatalát, a normaösszesség új taggal bővítését feltételezte, a minőségi kodifikációban ilyen nem történik, mert a hézagkitöltés az elvek szintjén újdonságot nem jelent. Ezt bizonyítja az analogikus joghézagkitöltés előtérbenyomulása itt, mint olyan eszközé, amelynek az alapelvek és az ezekből már lebontott részletszabályok közötti közvetítés a kizárólagos mozgástere.

A jognak e rendszeressége az, ami szoros, belső tartalmi *és* formai kohézióján keresztül a jog társadalmi önállósodásának magasabb fokához: nagymértékben autonóm struktúrává alakulásához vezet. Majdnem oly elpusztíthatatlan, meghatározóival szemben is meghatározó lesz, mint a már egyszer létrehozott bürokrácia. Arról van szó, hogy új tényezőként most már saját struktúrájuk, belső szervezettségük is társadalmi tényezővé vált önfenntartó (konzerváló és merevítő) erőként áll mögöttünk.

A jognak ilyen elkülönült-külsőlegesült társadalmi hatalommá válását, ugyanakkor megmerevítése fiktív, ám ideologikusan mégis valós szükségleteket tükröző tendenciáját érzékeli a fiatal Lukács, mikor hangsúlyozza: „éppen az egzakt kalkuláció igénye... hozza magával, hogy a jogrendszer mint valami örökké készen álló, szilárd, tehát megmerevedett rendszer álljon szemben a társadalmi élet egyedi eseményeivel."[14] Látnunk kell,

[13] Lukács, *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata*, 356.
[14] Uo., 356, 339.

hogy itt nem a jogra mesterségesen alkalmazott filozófiai általánosításról van szó. A XIX. században, a győztes polgári forradalmak és a berendezkedő liberális kapitalizmus talaján, a kodifikációs szabályozások saját technikai szükségleteként „a formális jogrendszer hézagnélküli összefüggésének" olyan jogi-jogalkalmazási ideológiája bontakozik ki, amely a természetjoggal mint forradalmi elmélettel leszámolva, az új rend stabilizálását a jogpozitivizmus eszközeivel végigharcolva lesz uralkodóvá.[15] Az egyes jogi berendezkedések ideológiájától és társadalmilag feltételezett merevségétől függően akár a mindennapi jogélet tényleges *fakticitásaként*, akár hivatalosan megfogalmazott és a gyakorlatban ténylegesen érvényesített *látszatként*, de mindenképp a kor jogának sajátos létformájaként és törvényszerűségeként érzékelhette Weber, hogy „a módszertani-logikai racionalitás legmagasabb fokát elért . . . mai jogászi munka a következő posztulátumokból indul ki: (1) Egyetlen konkrét jogi döntés sem lehet más, mint valamilyen absztrakt jogtételnek konkrét 'tényállásra' való 'alkalmazása'. (2) Az érvényes absztrakt jogtételekből minden egyes konkrét tényállásra döntést kell találnunk a joglogika eszközeivel. (3) Az érvényes tárgyi jognak is jogtételek 'hézagnélküli' rendszerének kell lennie; látensen ilyet kell tartalmaznia; vagy legalábbis jogalkalmazás céljából ilyennek kell tekinteni azt. (4) Az, ami jogászilag racionálisan nem 'konstruálható', jogilag sem lehet releváns. És (5) általában az emberek társadalmi cselekvésének vagy jogtételek 'alkalmazását', 'végrehajtását', vagy ellenkezőleg, azokkal szembeni 'sértést' kell jelentenie."[16]

III. A FORMÁLIS RACIONALITÁSÚ STRUKTÚRÁK ÉS MŰKÖDÉSÜK ONTOLÓGIAI JELLEMZŐI

A társadalmi lét ontológiájáról megjelent posztumusz művében a társadalmi tudatnak és objektivációinak ontológiai státusát illetően Lukács új – az eddigi elemzéseket pontosbító és összetettebb megvilágításba helyező – felismerésekre jutott. Míg Marx és Engels a társadalmat viszonyok rendszereként jellemezte, Lukács, hogy az ontológia sajátos szempontjait előtérbe helyezze és megfelelő elméleti keretet nyújtson a társadalmi objektiválások és funkcionálások létszerűségének az értelmezésére, a társadalmat mindenekelőtt mint komplexusok rendszerét írta le. „. . . a társadalmi lét már legkezdetlegesebb fokán is komplexusokból álló komplexus, ahol is szakadatlan kölcsönhatás áll fenn mind a részkomplexusok, mind pedig az összkomplexus és a részei között. Ebből bontakozik ki a mindenkori összkomplexus reprodukciós folyamata, mégpedig úgy, hogy a részkomplexusok is – persze csak viszonylagos – önállósággal reprodukálódnak, de mindezekben a folyamatokban a mindenkori egész reprodukciója alkotja a kölcsönhatások e sokrétű rendszerének túlsúlyos mozzanatát."[17]

Ebből a jellemzésből két következtetés adódik. Egyfelől az összkomplexus reprodukálása érdekében az egyes komplexusok között szükséges a közvetítés, mely a fejlődés adott fokán elkülönült közvetítő létkomplexusokat (a nyelv, a jog stb.) hív életre. Másfelől e

[15] A jogi rendszergondolat kontinuitását – megjegyezzük – a természetjog *versus* jogpozitivizmus váltásában Lukács sajátos leszűkülési folyamatként fogalmazza meg: „A természetjog követelményeiből csak a formális jogrendszer hézagnélküli összefüggésének gondolata marad meg . . . " Uo., 355.

[16] Weber, *Rechtssoziologie*, 103.

[17] Lukács, *A társadalmi lét ontológiájáról*, 140.

komplexusok azért válnak le a többi komplexusról, hogy ezek összmeghatározását tükrözve, ám mégis viszonylag autonóm struktúrát, működési elvet, meghatározásokat hordozva gyakoroljanak visszahatást az általuk közvetített komplexusokra.

Ezek megítélése szempontjából döntő, hogy az anyagi formációk időbeli „elsőbbsége" Lukács szerint ontológiai prioritást nem jelent: mihelyt a tudat és objektivációi mint a társadalmi lét specifikus kategóriái létrejöttek, szintén „létszerű funkcióval" rendelkeznek.[18] Ebből következő mozzanatként Lukács hangsúlyozza, hogy a társadalmi objektivációk ontológiai státusa kizárólag reális funkcióbetöltésüktől függ. A maguk közvetlenségében nem kontemplatív-elméleti, hanem gyakorlati kategóriák ezek, melyeknél a valóságtükrözés adekvációjának gnoszeológiai kérdése *ilyen összefüggésben* nem vetődik fel. Ez – ontológiai nézőpontból – teljesen a reális funkcióbetöltésnek alárendelt. Példa a római jogrecepció, melyben az (elvileg) közös forrás eltérő európai országokban eltérő tartalmak kifejezésére szolgált. Ezekre tehát hangsúlyozottan áll, hogy „nem szabad a . . . ható tudatot ismeretelméletileg vizsgálni, tartalmainak helyessége vagy hamis volta ugyanis sajátos társadalmi-történelmi dialektikában jelenik meg" itt.[19]

Nos, ami a jogot illeti, egy specifikus belső ellentmondás egyik pólusáról a másikba való folytonos átcsapásról és ennek dialektikáján belüli fejlődésről van szó. Egyfelől sajátszerű közvetítő létkomplexus jellegéhez tartozik, hogy mint előzetesen rögzített döntési mintának nyelvi objektivációként kell megtestesülnie. Másfelől viszont ugyanazok a tényezők, amelyek nyelvi objektivációként való megtestesítésében meghatározzák, ezt az objektivációt gyakorlati felhasználása során (társadalmilag mindenkor konkrétan megszabott módon, keretek között stb.) közvetlenül is meghatározzák.

Ami az objektiváltságot illeti, nyilvánvaló, hogy történeti képződményről van szó, ami a jogfejlődés viszonylag igen kései terméke. Vizsgálódásai szempontjából Lukács számára elégséges volt, hogy megjegyezze: „minél tisztábban társadalmiasul a társadalmi élet, annál erősebben és tisztábban alakul ki . . . a jogi forma"[20] – hiszen prototípusként a kontinentális európai jogfejlődésnek a csúcspontját a XIX. században elérő rendszerességére koncentrált, hogy ezen mutathassa be a formális eszközökkel történő közvetítés belső ellentmondásosságát. Ez az „új fetisizálás" „abban rejlik, hogy a jogot . . . szilárd, összefüggő, 'logikailag' egyértelműen meghatározott területnek kezelik, és pedig nemcsak a gyakorlatban mint a tiszta manipuláció tárgyát, hanem elméletileg is, mint immanensen zárt, csak jogászi 'logikával' helyesen kezelhető, önálló, önmagában zárt komplexust".[21] Nos, e fetisizálás a modern, rendszerként objektivált, formális racionalitású jognak minden eddiginél nagyobbfokú autonómiáját: funkcióbetöltése érdekében ontológiailag meghatározott gnoszeológiai torzítottságát juttatja kifejezésre. Ugyanis sem a norma-struktúrák, sem ezek önmagában is összefüggő rendszerré szervezése nem a társadalmi viszonyok stb. ismeretelméletileg adekvát tükörképei, hanem közvetlenül és mindenekelőtt gyakorlati eszközök a társadalmi magatartás befolyásolására. Ilyen értelemben írja Lukács: „a jogi visszatükröződés nem tisztán elméleti, hanem kiemelkedően és közvetlenül gyakorlati jellegű kell legyen ahhoz, hogy valódi jogi rendszerré válhasson. Minden jogi

[18] Uo., 188.
[19] Uo., 189.
[20] Uo., 212.
[21] Uo., 215–216.

ténymegállapításnak kettős jellege van tehát. Egyrészt valamely tényállás egyedül releváns gondolati rögzítésének kell lennie, és ezt a lehető legegzaktabban, definíciószerűen kell gondolatilag kifejtenie. Ezeknek a megállapításoknak a maguk részéről összefüggő, következetes, ellentmondásmentes rendszert kell alkotniuk. Ismét egészen világosan mutatkozik meg itt, hogy minél inkább építik ki ezt a rendszerezést, annál inkább kell ennek eltávolodnia a valóságtól. Ami az egyes ténymegállapításoknál esetleg csak viszonylag csekély eltérés, annak egy ilyen rendszer alkotóelemeként, egy ilyen rendszer szellemében értelmezve még sokkal inkább el kell távolodnia a valóságtól. A rendszer ugyanis nem a valóság visszatükröződéséből nő ki, hanem csak ennek elvonatkoztatóan-gondolatilag egyneműsítő manipulációja lehet. Másrészt a mindenkori pozitív jogrendszer elméleti zártsága, hivatalosan kinyilvánított ellentmondásmentessége csak puszta látszat, de persze csak a rendszer szempontjából. A társadalmi lét ontológiájának szempontjából az ilyen szabályozás minden formája, a még oly energikusan manipulált is, mindenkor konkrétan szükségszerű társadalmilag: éppen annak a társadalomnak az éppígylétéhez tartozik, amelyben funkcionál."[22]

Annak mélyebb, az ismeretelméleti és az ontológiai oldalt egyaránt következményeiben szemlélő kifejtéséről van szó, amire Engels hívta fel a figyelmet épp a gazdasági alap determináló szerepének abszolutizálásával szembeforduló, a felépítményi elemek viszonylagos önállóságát és visszahatásra való képességét hangsúlyozó levelében: „A modern államban a joggal szemben nemcsak az a követelmény, hogy megfeleljen az általános gazdasági helyzetnek, hogy e helyzet kifejezése legyen, hanem az is, hogy *egy önmagában összefüggő* kifejezés legyen, amely nem csapja arcul saját magát belső ellentmondásokkal. Ezt elérendő, a gazdasági viszonyok tükrözése mindinkább veszít hűségéből."[23] Annak feltevése tehát, hogy a jog a gazdasági viszonyok visszatükröződése, *a maga közvetlenségében* nem más, mint csupasz látszat. Ez a látszat kettőződik meg ama további feltevésben, hogy a jog *a maga közvetlenségében* (azaz – logikailag kifejezve – deduktíve) alkalmazódik a szabályozási körébe vont társadalmi viszonyokra. Az első feltevés megfosztaná a jogot ama lényegi meghatározástól, hogy nem megismerő, hanem elsődlegesen gyakorlati kategória, amelyben korántsem csak külső környezete tükröződik, de a megformálása iránt felmerülő belső, technológiai szükségletek is. A második feltevés pedig az előbb éppen kizárólag meghatározottként szemlélt jogot most az egyértelműen meghatározó rangjára emelné – elfeledkezve arról, hogy a jog csupán közvetítő kategória, amelynek gyakorlati funkcionálásában a közvetítés sohasem önmagában vett és önmagáért való cél, hanem olyan, amely mindig a társadalmi összkomplexust alkotó egyes komplexusok saját mozgásától s egymásközötti kölcsönhatásától, az ezekben szerepet játszó oksági és teleologikus hatásoktól függ.

A jog belső ellentmondásának dialektikus jellegére utal, hogy társadalmilag szükségszerű, ontológiailag pedig létszerű funkciót tölt be nemcsak e látszatok ideológiai kitermelődése és elvi intézményesítése, de ezeknek *a gyakorlatban való folytonos áttörése* is. A jogban az alárendelés problémája és ennek összetett technikai eszköztára a jog adott fejlettségi szintjéhez tapad. Történelmileg az árutermelés általánossá válásával és a polgár-

[22] Uo., 218.

[23] Engels, F. *levele K. Schmidtnek* (1890. okt. 27.) = Marx–Engels, Válogatott művek, II, Budapest, Kossuth, 1963, 482.

ság előretörésével kibontakozott általános társadalmi szükséglet különös kifejeződése ez, amiben a formális racionalitású szervezési struktúrákat létrehozó társadalmi erők a dominánsak; erre „csak jelenségformaként rakódik rá a logikai alárendelés."[24]

A társadalom társadalmiasodása – és, ami ennek közvetlen eredménye, a komplexusok és a közöttük levő viszonyok egyre összetettebbé válása – egyfelől mindinkább előtérbe tolja a jogi formákat, egyre több önállóságot juttatva annak a komplexusnak, aminek az egyéb komplexusok között közvetítenie kell. Másfelől azonban ugyanilyen mértékben növeli a szükségletet aziránt, hogy a szóbanforgó komplexus a megfelelő specialisták (jogászok stb.) révén úgy reprodukálódjék és funkcionáljon, hogy a társadalmi összkomplexus szempontjából közvetlenül szükséges mozgást és döntéseket segítse elő. Ez a kettősség nem csupán a jogalkotás és jogalkalmazás funkcionális egymásbakapcsolódását és végső soron vett egységét[25] jelenti; nem is egyszerűen egy belső, fogalmi hasadást, aminek egy valósághű vizsgálódásban a jogfogalmat – akár a *law in books* és *law in action* szétválasztásaként,[26] akár egy szintetizáló kísérletként, a jogban a pozitív tételezett forma és a szociológiailag megvalósuló tartalom ellentmondásának dialektikusan megoldódó és újratermelődő egységét láttatva[27] – jellemeznie kell. Az elemzés persze – a maga sajátos szempontjai szerint – jogosult bármely szinten elvonatkoztatásokat, fogalmi szétválasztásokat létrehozni. Itt azonban többről: a jog ontológiai leírásáról van szó. Arról, hogy a kérdéses ellentmondás dialektikus egysége és folyamatos újratermelődése a jognak minden mozzanatában, vonatkozásában, fejlődése minden szakaszában, mindenkor adott jellemzője. „A pozitív jog érvényes rendszerének és a mindennapi életben megvalósuló gazdasági-társadalmi ténylegességének ez az egyidejű egymás mellett létezése és összefonódottsága"[28] elvileg a modern jogfejlődés állandósult kísérőjelensége, mely annál inkább hangsúlyozottabb, minél inkább kerülnek a formális meghatározások magában a jogban előtérbe. A jog formális jellegének előtérbenyomulása tehát a szóbanforgó formális meghatározásokat az összkomplexus szükségleteihez alkalmazó manipulációs technikák kifinomodását, alkalmazásuk egyre általánosabbá válását vonja maga után. „A pozitív jog működése . . . – összegzi következtetését Lukács[29] – ezen a módszeren alapul: az ellentmondások forgatagát úgy kell manipulálni, hogy ebből ne csak egységes rendszer alakuljon ki, hanem olyan, amely képes arra, hogy az ellentmondásos társadalmi történést gyakorlatilag, az optimumra törve szabályozza, és mindenkor rugalmasan mozogjon az antinomikus végletek . . . között, hogy a lassan vagy gyorsan változó osztályuralmon belül állandóan bekövetkező egyensúlyeltolódások során megvalósítsa, befolyásolja a társadalmi gyakorlatnak azokat a döntéseit, amelyek e társadalom szempontjából mindenkor a legkedvezőbbek."

A létszerűségében vizsgált, eleven jog nem más, mint ilyen szakadatlan mozgás. Objektiválásának és objektiválása szüntelen társadalmi meghaladásának dialektikus ellent-

[24] Lukács, *A társadalmi lét ontológiájáról*, 220.

[25] Varga Csaba, *A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról*, Állam- és Jogtudomány, XIV (1971) 2, 249–285, különösen 255–259.

[26] Pound, Roscoe, *Law in Books and Law in Action*, American Law Review, XLIV (1910).

[27] Varga Csaba, *A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése*, Állam- és Jogtudomány, XIII (1970) 4, 589–609.

[28] Lukács, *A társadalmi lét ontológiájáról*, 216.

[29] Uo. 225–226.

mondása a létformája. Korántsem véletlen tehát, hanem épp a közvetítő létkomplexusok lényegéből fakad az az ellentmondás, ami a sajátos funkcionáláshoz nélkülözhetetlen technikai eszköztár korlátai, megközelítőlegessége, szükségképpeni inadekvációja stb. és magának az egész eszköztárnak, formális meghatározásainak a gyakorlati alkalmazás során való meghaladása között fennáll. A formális jog ilymódon elvileg alkalmatlan a társadalmi viszonyoknak a maguk összetett, folyamatosan mozgó tartalmában való megragadására. A jogi közvetítésnek mégis létszerűen funkcionális eszköze, hisz bármiféle informális jog épp a közvetítésnek mint *jogi* közvetítésnek száműzéséhez vezetne. Ám a nyelv, a jogi objektiváció hordozója, elvileg szintén inadekvát: „a legjobb esetben is csak megközelítést érhet el". Az a kísérlet viszont, ami a nyelv többértelműségének teljes kiküszöbölését tűzné célul, az előbbiekhez hasonlatosan szükségképpen a nyelvnek mint *sajátszerű* eszköznek a megsemmisítésébe, „a nyelvről mint nyelvről való lemondásba torkollna".[30] Nos, módszertani tekintetben ezért figyelemre méltó a jog vonatkozásában is a nyelv közvetítő komplexusa belső ellentmondásának (mint sajátszerűként létezése és funkcionálása forrásának) ontológiai megfogalmazása. „. . . a nyelvnek – írja Lukács – éppen az ellentétes követelmények ezen megkettőződésében, éppen ebben a dialektikus ellentmondásosságban kell és lehet gyakorlatilag megvalósulnia. Éppen ezért minden élő nyelvre jellemző ez az ellentétes irányú kettős mozgás." „Csak az ellentmondások legyőzésére irányuló kísérletek adják meg a maguk összességében a nyelv lényeges, sajátos mivoltát: meghatározott létezését, mozgását, mégpedig oly módon, hogy mind alkalmasabb – sohasem tökéletes – eszközként reprodukálódjék mindkét szükséglet kielégítésére. A két irányzat ellentmondásossága az ember társadalmi létéből fakad. Ezáltal válik mozgása a maga ellentmondásosságában a nyelv sajátosságának, kimeríthetetlen termékenységének alapjává."[31]

Mi következik mindebből?

Az a társadalmi komplexus, amit jognak nevezünk, egyfajta második valóságként épül a valóságra. Olyan magából a meghatározásából eredő ellentmondás dialektikus egységeként, amelynek egyik oldalán viszonylagosan önálló mozgástérrel, formálási és működési elvekkel és technikákkal rendelkező struktúraként történő objektiválása, a másikon pedig a mindenkori társadalmi környezethez, szükségletekhez stb. adaptált alkalmazása állanak. Ez az objektiválás lényegileg formális racionalitású struktúrák (az írott normák) halmazának, majd ezek önmagában is formális racionalitással rendelkező (rendszerré szervezett) összességének a kiépítését jelenti. Ebben – ismeretelméletileg nézve – a valóságtól való elrugaszkodás lehetősége felfokozott,[32] ám – ontológiailag nézve – csak egy ilyen struktúra biztosíthatja a kérdéses komplexus sajátszerűen közvetítő funkcionálását. Általánosságban, elvont módon csupán a formális racionalitás *bizonyos* mértékének szükségét állapíthatjuk meg: azt, hogy a formális racionalitás az azonosság és nem-azonosság viszonyában, konkrét arányait, túlsúlyos mozzanatát stb. illetően történelmileg meghatározott dialektikus ellentmondásban áll a materiális racionalitással. A formális racionalitás egyaránt irracionalitást és diszfunkcionális működést eredményező hiánya és túlzása *kö-*

[30] Uo. 195 és 200.

[31] Uo. 200 és 200–201.

[32] Vö. Brimo, Albert, *La notion de rationalisation du droit dans la sociologie juridique de Max Weber* = Recueil d'études en hommage à Charles Eisenmann, Paris, Cujas, 1975, különösen 24.

zött kell megtalálni ama optimális mértékét, ami a mindenkori társadalmi feltételeknek a leginkább megfelel. A gyakorlati alkalmazás során az adaptálás, és ennek eszközeként a manipulációs technika szükségét persze a formális racionalitás optimális foka sem küszöböli ki; csupán szerepjátszása kereteit, mértékét stb. vonja a társadalmilag kívánatos, a létszerű funkcionáláshoz elengedhetetlen körbe. Ontológiai lényegét illetően tehát a manipuláció *nem* egyszerűen a jogfejlesztés illegitim, bár társadalmilag igazolható útja, mely meglepő társadalmi általánosságot, eszköztárában pedig nagyfokú kifinomultságot nyerhet – mégis, jogpolitikailag pozitívként vagy negatívként egyaránt értékelhető jegye a jogéletnek.[33] Ilyen nézőpontból ugyanis a manipuláció nem más, mint a formális racionalitású jogobjektiválás funkcionális következménye, amely a jog belső (elvi objektiválása és ennek gyakorlati meghaladása egyidejű szükségletei közti) ellentmondásának második oldalaként szükségképpeni kiegészítője és egyben korrelatívuma az előbbinek.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

A jog objektiválása, formális raconalitású struktúrákként történő megszervezése a társadalmi fejlődés adott fokán – modellképző funkciója („juridicitása") biztosítása érdekében – elengedhetetlenül szükséges. A társadalom társadalmiasodásával, azaz a társadalmi összkomplexusnak egyre összetettebb és viszonylagosan egyre autonómabb komplexusok rendszereként történő reprodukálásával a jogi forma is mind hangsúlyozottabban, mind sajátszerűbb struktúrává szerveződve nyomul előtérbe. Ez az objektivált forma a maga *formai* érvényességével, ami kizárólag az ilyen objektivációként való tételezése tényéhez tapad, olyan hangsúlyozottá lesz, hogy a modern szabályozási rendszerek többségében – így mindenekelőtt a kontinentális jogalkalmazási („deduktív") szemléletben – mintha egyenesen ez adná a jog eszközével történő közvetítés *jogi* jellegét. Ám ugyanakkor az, *ami, ahogyan,* és *aminek az alapján* közvetít, a mindenkori társadalmi éppígylétnek felel meg. Elvileg tehát arra kell ebből következtetnünk, hogy a nyelvi objektiváció csak hivatkozási alap, aminek a társadalmi lét szempontjából egyedül releváns realitását ennek a mindenkori társadalmi éppígylétnek megfelelő állapota – felfokozása, gyakorlattá tétele stb. – adja. Ebből egy további következtetés adódik. Nevezetesen, hogy elvben csak manipulált jog létezik: olyan, ami a folyamatos manipulálás állapotában, folyamatában van. Azaz a jog mozgó kontinuum, amiben statikus, önmagával azonosként mozdulatlan nem marad más, mint a hivatkozási alapként felfogott textus mint nyelvi jelek stb. konkrét összessége.

A jogi objektiváció és a közvetítésével megvalósuló társadalmi gyakorlat kölcsönhatását (a jog gyakorlati manipulálása kereteit, mértékét és módját) számos további tényező befolyásolja, melyek meghatározóan jellemezhetik a jogi közvetítés egy-egy történelmileg kifejlődött komplexusának konkrét arculatát. Mindenekelőtt az olyan – magában a jog norma-struktúráiban formailag is rögzített, vagy a jogászi tevékenység egy-egy ágát átható specifikus ideológiákban (pl. a jogalkalmazási ideológiában) megjelenő – elvárásokra gondolunk, amelyek az adott rendszerben a rendszer norma-struktúráinak döntési alap-

[33] Ilyen értelemben l. pl. Eörsi Gyula, *Összehasonlító polgári jog,* Budapest, Akadémiai, 1975, IX. fej.: „A jogfejlődés útjai".

ként való felhasználása feltételeit meghatározzák. Jogi kultúránkban ilyenek pl. azok, amelyek az objektivált norma-struktúrákat hordozó nyelvi szövegek közvetlen („deduktív") alkalmazását posztulálják.

A jogra sajátosan jellemző folyamatok mozgási pályáit éppen ilyen posztulátumok cövekelik – legalábbis formailag: a hivatalos látszat, ideológia és elvárások számára – körül. Ezért elkülönült, a hivatalosan kinyilvánított posztulátumok szintjén történő – vagyis társadalmi megvalósulásuk ontológiai összefüggéseitől elvonatkoztató – vizsgálatuk elengedhetetlen a jogtudomány szempontjából. Figyelembe véve azonban két alapvető körülményt – egyfelől azt, hogy a formális racionalitású norma-struktúráknak és ezek rendszerének objektiválása a jogi közvetítésnek csak egyik oldala, melyhez elválaszthatatlanul tartozik ezek gyakorlati alkalmazása, ami a létszerű funkcionálás szükségleteitől meghatározott manipulálásukat vonja maga után; másfelől pedig azt, hogy a jogi közvetítés *egyébként sem* ugorhatja át a nyelvi közvetítéstől szabott korlátokat, tehát elvben, legfeljebb csak megközelítéseket érhet el, általánosító besorolásokkal élhet (azaz a többértelműség korántsem elfajulása, de legeredendőbb és legsajátabb tulajdonsága a nyelvi közvetítésnek mint olyannak) –, ezeket a posztulátumokat viszonylagosaknak: a jogi közvetítés eszköztára lehetőségeitől s a társadalmi összkomplexus mozgásától is teljes egészében meghatározottnak, korlátozottnak kell tekintenünk.

A megközelítés szűkítése és sajátos részaspektusokra korlátozása persze szükségképpen eltérő – bár külön-külön jogosult – nézőpontokat von maga után. Nos, ahogyan egy vallási, politikai stb. ideológiában, aminek a nevében hatalmat gyakorolnak, társadalomontológiailag nem az a szöveg stb. érdekes, ami e gyakorlat számára hivatkozási alapul szolgál (hiszen nem e hivatkozási alapból, hanem ennek a mindenkori értelmezésből-manipulálásból adódó gyakorlatból kell rekonstruálni a valóságát), a jogot illetően is felvethető: ontológiailag nem az objektivált szöveg nyelvi jelei, lexikális jelentései stb. azok, amik elvont azonosságukban érdekesek lehetnek, hiszen társadalmilag létezővé mindebből csak az az értelmezés, funkcionáltatás stb. válik, ami mögött tényleges gyakorlat áll. Ennek a nézőpontnak a társadalomtudós számára alapvetőnek kell lennie, és ezért vizsgálódásai eredményeinek a levonásakor a jogtudósnak is figyelembe kell vennie ezt. Ugyanakkor e nézőpont nem semmisíti meg, nem teszi érdektelenné a jogtudós által a specifikusan jogtudományi vizsgálódásokban döntő elhatárolásokat biztosító szempontokat, melyek többnyire az előbbi bekezdésben említett posztulátumokon nyugodnak; csupán a társadalmi összmozgásban jelöli meg azt a helyet, amelyet a szóban forgó posztulátumok elfoglalhatnak.

A végső következtetés tehát nem lehet más, mint a jog összetett társadalmisága. Ez az, ami civilizációfejlődésünk jelen fokán – a jogi közvetítés legsajátabb jegyeként – igényli a formalizálást és formális racionalizálást, ezek viszonylagos mozdulatlanságát s autonómiáját azonban folytonosan áttöri a tényleges társadalmi-gyakorlati tartalmakra való alkalmazás során. Ezért a kontinentális európai jogi kultúrában kifejlődött, nagyban-egészében változatlanul alapvetőnek tekintett jogi kategóriák – mint a formális törvényesség követelménye vagy a jog formális következetességű logikai feldolgozásának és alkalmazásának igénye – csak a jog ontológiai létformája, az összkomplexustól való sokszoros gyakorlati meghatározottsága, közvetlenül is érvényesülő társadalmi tartalmisága körén belül lehetnek a tárgyai bárminemű valóságos szerepjátszásnak és társadalomtudományi igényességű vizsgálódásnak egyaránt.